

doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.088>

УДК 330.342.146; 331.55

І.С. КАЛЕНЮК

д-р екон. наук, проф.

голов. наук. співроб. відділу соціальної інфраструктури

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: kalenuk@ukr.net

В.А. ЯМКОВИЙ

заслужений працівник освіти, зав. сектором

Інститут інноваційних технологій і змісту освіти

Міністерства освіти і науки України

E-mail: v_yamkovoy@mon.gov.ua

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ОСВІТИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Досліджено роль освіти у соціальній мобільності населення. Проаналізовано сучасні тенденції розвитку освіти (поширення масштабів та охоплення населення вищою освітою), які впливають на забезпечення соціальної мобільності. Доведено вагомий вплив освіти батьків на рівень освіти наступних поколінь. Виявлено вплив освіти на співвідношення процесів соціальної мобільності та соціальної селекції в сучасній українській економіці.

Ключові слова: соціальна мобільність, висхідна мобільність, низхідна мобільність, соціальна функція освіти, соціальний ліфт, освітня мобільність між поколіннями.

И.С. Каленюк

д-р экон. наук, проф., гл. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: kalenuk@ukr.net

В.А. Ямковий

заслужений работник образования, зав. сектором

Институт инновационных технологий и содержания образования

Министерства образования и науки Украины

E-mail: v_yamkovoy@mon.gov.ua

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Исследована роль образования в обеспечении социальной мобильности населения. Проанализированы современные тенденции развития образования в современном мире: увеличение образовательного

© КАЛЕНЮК І.С., ЯМКОВИЙ В.А., 2015

срока в жизни человека, расширение масштабов и охвата высшим образованием, формирование мирового рынка образовательных услуг. Определены основные направления обеспечения социальной мобильности: личностные характеристики человека (способности, образование родителей) и общественные механизмы обеспечения равного доступа к образованию. Доказана зависимость между образованием родителей и образовательными достижениями последующих поколений на основе данных Украины и стран ОЭСР. Раскрыты современные тенденции трансформации системы образования Украины: диверсификация и стратификация общего среднего и высшего образования, расширения доступа к высшему образованию, значительное влияние демографических факторов и непродуманных политических решений на контингент системы образования. Проанализированы тенденции доступа отдельных групп населения (чернобыльцы, сельская молодежь) к высшему образованию. Доказано влияние образования на процессы социальной селекции в обществе вследствие расслоения системы общего среднего и высшего образования по критерию качества образования. Проанализировано влияние высшего образования на возможности трудоустройства выпускников на рынке труда. Выявлено влияние образования на соотношение процессов социальной мобильности и социальной селекции в современной украинской экономике. Доказано значение гарантирования доступа к качественному образованию всем слоям населения, что будет способствовать усилению роли образования в обеспечении социальной мобильности.

Ключевые слова: социальная мобильность, восходящая мобильность, нисходящая мобильность, социальная функция образования, социальный лифт, образовательная мобильность между поколениями.

I.S. Kalenyuk

Dr. of sciences (Economy), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
03032, Kyiv-32, bul. T.Shevchenko, 60
E-mail: kalenyuk@ukr.net

V.A. Yamkoviy

Head of sector, Ministry of education and science of Ukraine
01135, Kyiv-135, pr.Peremogi, 10
E-mail: v_yamkovoy@mon.gov.ua

FEATURES OF INFLUENCE OF EDUCATION ON THE PROVISION OF SOCIAL MOBILITY IN MODERN CONDITIONS

The role of education in social mobility is examined in the article. The general trends of education development in the modern world are analyzed: increasing educational period in human life, expanding scope and coverage of the population in higher education, formation of the world market of educational services. The basic directions of ensuring social mobility are determined: a person's characteristics (skills, parents' education) and social mechanisms of ensuring equal access to education. Relationship between parents' education and educational achievements of next generations based on the data of Ukraine and the countries OECD is proven. The current trends of educational system's transformation in Ukraine is revealed: diversification and stratification of general and higher education, expanding access to higher education, influence of demographic factors and ill-conceived political decisions on the contingent of education system. The trends of access of certain sections of the population to higher education (Chernobyl victims, rural youth) are analyzed. The education's effect on social selection as a result of the layering system of secondary and higher education for the education quality criteria is proven. The influence of higher education on graduates' employability on the labor market is analyzed. The influence of education on the value of social mobility and social selection in the modern Ukrainian economy is determined. The importance of guaranteeing access to high-quality education to all sectors of population, which will facilitate the strengthening of the role of education in achieving social mobility, is proven.

Key words: social mobility, upward mobility, downward mobility, social function of education, social lift, inter-generational educational mobility

Постановка проблеми. Формування правової демократичної державності є складним багатовимірним процесом, метою реалізації цілеспрямованої державної політики. Одним із важливих механізмів цього процесу є забезпечення ефективних шляхів соціальної мобільності в суспільстві, що необхідно для подолання замкненості різних верств, розширення можливості руху між верствами, загалом – зменшення соціального розшарування та напруги. Освіта, як відомо, є одним із найважливіших шляхів реалізації соціальної мобільності в суспільстві, оскільки сприяє розвитку особистості та накопиченню людського капіталу. Водночас, виконання освітою цієї важливої ролі є неоднозначним і багато в чому залежить від масштабів її поширення, способів організації, управління, фінансування тощо. Саме тому актуальним для кожної країни є аналіз цих процесів з метою виявлення стану та визначення можливих напрямів посилення ролі освіти у забезпеченні соціальної мобільності в суспільстві.

Актуальність дослідження. В умовах складної соціально-економічної та політичної ситуації сучасної України важливою проблемою є зменшення соціальної диференціації та, відповідно, – соціальної та політичної напруги в суспільстві. Важливим кроком у цьому напрямі може стати посилення ролі освіти як соціального ліфта. Реалізація цього завдання має базуватися на комплексному та ґрунтовному аналізі стану та тенденцій поточної ситуації в країні з подальшим визначенням основних завдань і механізмів. У сучасних умовах як в Україні, так і в інших країнах система освіти зазнає кардинальних перетворень, що потребує аналізу новітніх тенденцій та змін у виконанні освітою важливих соціальних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засади концепції соціальної мобільності були закладені ще К. Марксом, М. Вебером, Т. Парсонсом, тоді як засновником її вважається Пітірім Сорокін, що вперше в 1927 році ввів у науковий обіг поняття «соціальна мобільність» та виділив її види [1]. Надалі проблеми соціальної мобільності досліджували Р. Бендікс (R. Bendix), П. Блау (P. Blau), Л. Бляхман (L. Blyakhman), П. Бурдьє (P. Bourdieu), Е. Гідденс (A. Giddens), Е. Еріксон (Erik Erikson), Т. Заславська (T. Zaslavskaya), С. Ліпсет (S. Lipset), М. Лукашевич (M. Lukashevich), О. Шкаратан (O. Shkaratan), В. Ядов (V. Yadov). Вплив освіти на соціальну мобільність населення став предметом дослідження в працях Н. Коваліско (N. Kovalisko), І. Петрової (I. Petrova), М. Руткевича (M. Rutkevich), Ф. Філіппова (F. Philipov), В. Шубкіна (V. Shubkin). Разом з тим, дослідження проблем соціальної мобільності здійснюються переважно в контексті соціології, тоді як не менш важливим виступає аналіз вказаних процесів в межах економічної науки: їх економічної сутності, механізмів, наслідків. Особливої актуальності набуває дослідження ролі окремих факторів, у тому числі і такого важливого як освіта.

Мета статті – виявлення ролі та особливостей впливу освіти на забезпечення соціальної мобільності населення в Україні та інших країнах світу в контексті визначальних тенденцій розвитку світової економіки.

Виклад основного матеріалу. Під соціальною мобільністю розуміємо зміну людиною чи групою соціальної позиції в ієрархічній структурі суспільства. Розрізняють два типи соціальної мобільності: горизонтальну (перехід індивіда чи групи від однієї соціальної позиції до іншої на тому ж рівні: з однієї сім'ї до іншої, з однієї релігійної групи в іншу, зміна місця проживання тощо) і вертикальну (перехід індивіда чи соціального об'єкта з одного соціального прошарку в інший: службове підвищення (професійна вертикальна мобільність), суттєве покращення добробуту (економічна вертикальна мобільність), перехід на інший рівень влади (політична вертикальна мобільність)) [1; 2]. На наш погляд, можна виділити такі основні механізми мобільності: військова,

політична, релігійна діяльність, мистецтво та креативний сектор, економічна активність, шлюбне партнерство, підвищення освітнього рівня, керування враженнями (демонстрування статусних символів). Ефективні механізми соціальної мобільності впливають на соціальну структуру суспільства: вона стає не такою жорсткою, а більш відкритою; соціальне життя — більш егалітарним; негативні відмінності між різними соціальними групами реально пом'якшуються. Все це разом сприяє зменшенню розриву між верствами та загалом — соціальної напруги в суспільстві.

Освіта виступає важливим каналом соціальних перемішень індивідів (як правило висхідних) до більш складних видів праці, вищих доходів та статусу. Поряд з цим, освіта відіграє і певну роль у соціальній селекції, адже вона розділяє індивідів на потоки, в основі чого лежить індивідуальний рівень здібностей та культурні особливості мікросередовища первинної соціалізації учня. Загальна середня школа дає індивідам неоднакову освіту, нерівний розвиток здібностей і навичок, що підтверджується, як правило, сертифікатами встановлених зразків і є умовою зайняття відповідних місць у системах поділу праці. Така диференціація вже програмує майбутній статус учнів і так само істотно впливає на різноманітність і мобільність суспільства.

Доступність шляхів соціальної мобільності залежить як від індивідуальних характеристик особи, так і від суспільства. З боку людини зміна соціального статусу за допомогою освіти залежить від особистих здібностей, мотивації та стартових можливостей, значною мірою визначених рівнем освіти батьків. З боку суспільства важливим є встановлення такої структури, правил та механізмів системи освіти, які б забезпечували рівний доступ до якісної освіти та давали змогу подолати соціальну сегментацію суспільства. Тому в організації та фінансуванні освіти повинні існувати і суспільний механізм для виконання соціально важливих цілей, і приватний — для введення елементів відповідальності та конкурентності. Інституційна організація системи освіти, форми та методи навчального процесу, фінансові механізми освіти значною мірою визначають ефективність її соціальної функції, тобто впливу на соціальну структуру і тенденції розвитку суспільства. Причому цей вплив може бути нейтральним, може поглиблювати соціальне розшарування, а може і сприяти вирівнюванню доходів різних соціальних верств і прошарків населення, зменшенню соціальної диференціації, якщо в суспільстві створені умови для здобуття освіти дітям різного соціального походження. В цьому випадку освіта може стати потужним фактором економічного і соціального розвитку країни.

Як зазначено вище, одним із ключових чинників забезпечення соціальної мобільності є освіта батьків. Дослідженню цих процесів був присвячений щорічний випуск видання ОЕСР «Education at Glance 2014» [3]. У табл. 1 наведені дані щодо освітнього бекграунду студентів та всього населення вікової групи 25–34 роки, з яких очевидно, що серед студентів набагато більшою є частка тих, у кого мають батьки мають вищу і повну середню освіту. Разом з тим, суттєво меншою є частка студентів, чії батьки не мають закінченої середньої освіти.

Проведений аналіз також дозволив виявити наступні тенденції міжпоколінної мобільності: близько 40 % дорослих віком 25–64 роки мають рівень освіти вищий, ніж у їхніх батьків (у Фінляндії, Бельгії (Фламандській), Кореї та Росії — понад 55 %). Натомість тільки 12 % дорослих мають рівень освіти нижчий, ніж у їхніх батьків (в Австрії, Данії, Естонії, Німеччині, Норвегії, Швеції та США — понад 15 %). Більше 30 % дорослих, чії батьки не мають повної середньої освіти, також не завершили своє навчання у середній школі. Водночас, з 45 % дорослих, чії батьки мають повну середню освіту, тільки 20 % отримали вищу.

Таблиця 1. Розподіл студентів та населення віком 25–34 роки за рівнем освіти батьків, %

Країна	Відсоток студентів віком 25–34 роки, чий батьки мають освіту			Відсоток населення віком 25–34 роки, чий батьки мають освіту		
	незакінчену середню	повну середню	вищу	незакінчену середню	повну середню	вищу
Канада	3	24	73	9	35	56
Естонія	2	31	67	7	44	50
Фінляндія	5	39	56	13	51	36
Німеччина	2	32	65	6	48	46
Японія	2	22	76	4	44	51
Норвегія	6	21	73	10	38	51
Швеція	6	26	68	14	34	53
США	8	34	58	12	40	48
В середньому	9	37	55	19	45	36

Джерело: Education at glance 2014. Paris: OECD. Режим доступу: <http://www.oecd.org/>

В усіх країнах ОЕСР 25 % дорослих, чий батьки не отримали повної середньої освіти, мають найнижчий рівень грамотності, тоді як тільки 5 % мають найвищий рівень. І навпаки – серед тих, чий батьки мають вищу освіту, більше 20 % виявляють найвищі показники успішності.

Понад половина 20–34-річних студентів у системі вищої освіти мають принаймні одного з батьків з таким же рівнем освіти (56 %), а трохи більше третини (36 %) – принаймні одного з батьків з повною середньою освітою. І навпаки, частка 20–34-річних студентів, чий батьки не мають повної середньої освіти, дуже мала: тільки в одного з десяти студентів рівень освіти батьків нижчий від середнього (9 %). Для усіх країн, за винятком Естонії, Німеччини, Норвегії та Швеції, характерна абсолютна висхідна мобільність. Найбільш виразною вона є у Франції, Ірландії, Італії, Кореї, Іспанії та Росії, де різниця між висхідною та низхідною освітньою мобільністю складає 30 % і вище [3].

В Україні аналогічні тенденції були проаналізовані Центром імені Разумкова в ході соціологічного дослідження, присвяченого проблемам формування середнього класу. Дослідження дозволило виявити у цьому процесі значну роль освіти батьків. Так, представники «ядра» середнього класу помітно частіше, ніж представники його периферії та нижчого класу, відповідають, що їхні батьки мали вищу, незакінчену вищу або середню спеціальну освіту (72, 50 і 32 % відповідно). Найвищим був освітній рівень батьків нинішніх представників вищого класу – 45 % з них мали вищу (40 %) або незакінчену вищу (5 %) освіту, тоді як серед батьків представників нинішнього «ядра» середнього класу ці показники становлять 35 % (31 і 4 відповідно).

Відмічено, що від покоління до покоління освітній рівень усіх соціально-класових груп українського суспільства підвищується. Так, якщо серед батьків представників нинішнього «ядра» середнього класу 35 % мали вищу або незакінчену вищу освіту, то серед нинішніх представників майже вдвічі більше – 68 %. Для вищого класу ці показники становлять відповідно 45 і 60 %; для периферії середнього класу – 18 і 36 %, для нижчого класу – 13 і 23 % [4].

Іншим важливим чинником соціальної мобільності, як вказано вище, може слугувати система освіти: особливості її організації, масштаби тощо. У цьому контексті, перш за все, необхідно виявити новітні тенденції розвитку системи освіти в сучасному світі. До таких тенденцій належать: а) збільшення освітнього терміну (років перебування особи у формальній системі освіти, на всіх рівнях: дошкільному, шкільному, післясередньому, вищому та ін.): в країнах ОЕСР в середньому – 18 років, ЄС – 18,2 років, в найбільш розвинених країнах 18–21 роки; б) зміна значення вищої освіти, наявність базової вищої освіти все більше стає необхідною умовою ефективною зайнятості: зростає чисельність студентів в абсолютному вимірі (за 10 років студентський контингент у світі виріс майже вдвічі) та відносні показники: охоплення населення 18–23 років вищою освітою (в передових країнах понад 60 %), частка населення з вищою освітою (більше половини населення 25–34 років), чисельність студентів на 10 тис. осіб населення (в більшості передових країн перевищує 500 і навіть 600 осіб); в) формування світового ринку освітніх послуг, стрімке зростання чисельності іноземних студентів (більше ніж удвічі за 10 років) та загострення конкуренції між університетами та країнами за залучення талановитої молоді [5].

Для розвитку системи освіти України властиві тенденції, які, з одного боку, відповідають загальноосвітнім (а саме – поширення вищої освіти), а з іншого характеризуються впливом внутрішніх демографічних та соціально-політичних процесів. Тенденції зростання народжуваності у 1980-х роках, а потім різкого її скорочення з 1991 року мали наслідком збільшення студентського контингенту до 2009 року та постійне скорочення чисельності учнів загальноосвітніх закладів. З 1995 по 2013 рр. загальний контингент учнів/студентів у системі освіти України скоротився на 28,1 %, у тому числі у системі загальної середньої освіти – на 41,1 %, в професійно-технічній – на 29,5 %, у ВНЗ I–II рівня акредитації (р. а.) – на 46,8 %; за цей час контингент студентів ВНЗ III–IV р. а. збільшився на 86,8 % [6–15].

Позитивні значення мають тенденції змін в охопленні освітою певних вікових груп молоді. З 1990 по 2013 роки охоплення дітей відповідного віку дошкільною освітою зросло з 57 до 61 % (після тривалого падіння до 40 % у 1990–2000 рр.); охоплення загальною середньою освітою залишається на рівні 98,8–99 %; охоплення вищою освітою – зросло з 40 до 58 % (пік зростання в середині 2000 р. – понад 70 %). Відповідно спостерігається тенденція зменшення кількості учнів/студентів на одного вчителя/викладача: в системі ЗСО – з 12 до 8, в системі базової вищої – з 14,9 до 10,7, водночас у системі повної вищої – збільшення з 11,5 до 12,5 [6–15].

Тривала тенденція скорочення учнівського та студентського контингенту загострює проблему використання матеріально-технічної бази всіх ланок системи освіти: наявність застарілих та таких, що потребують ремонту та оновлення приміщень; збільшення кількості малочисельних та малокомплектних навчальних закладів; підвищення комунальних платежів за відсутності коштів на розвиток та ін. Системі дошкільної освіти властиві такі тенденції: зростає охоплення дітей дошкільного віку навчальними закладами; недостатньо забезпечені дошкільними навчальними закладами міста та недостатньо завантажені дошкільні заклади у сільських поселеннях; недостатньо диверсифіковані дошкільні навчальні заклади: переважна більшість їх належить до в комунальної власності (97 %) та має загальний характер (87 %) [6, 7].

У системі загальної середньої освіти спостерігаємо: різке скорочення контингенту; зменшення чисельності дітей, що навчаються в другу зміну; зменшення кількості учнів на одного вчителя; появу численних малокомплектних шкіл (переважно в сільській місцевості), недостатню завантаженість учителів та навчальних площ; ди-

версифікацію навчальних закладів: появу приватних навчальних закладів та закладів нового типу. В 2013/2014 навчальному році в приватних закладах навчалось 0,5 %, у закладах нового типу (гімназіях, ліцеях, колегіумах) – 10,9 % всіх учнів.

В цілому це свідчить про розширення можливостей доступу до якісної освіти. Але водночас фіксується суттєва відмінність у доступі міської та сільської молоді до якісної освіти. Так, серед денних з/о закладів нового типу (гімназії, ліцеї, колегіуми) 91,8 % знаходиться в міських поселеннях, навчається в них 96,5 % всіх учнів цих закладів. Серед всіх приватних закладів у містах – 94,5 % закладів, в яких навчається 96,7 % учнів приватних закладів. Дещо краща ситуація щодо навчально-виховних комплексів (НВК): у містах знаходиться 28,1 % всіх НВК і навчається 63,6 % загальної кількості учнів НВК. Якщо говорити про такі заклади, як гімназії, ліцеї, колегіуми (без НВК), то в них навчається 15 % міської та всього 1,25 % сільської молоді. В НВК навчається 13 % міської та 16,6 % сільської молоді.

Загалом же, в сільській місцевості навчається лише 30,7 % всіх учнів, і лише 17,8 % їх чисельності має можливість навчатися в приватних або закладах нового типу (гімназіях, ліцеях, колегіумах, НВК). В містах у середньому 29 % молоді навчається в аналогічних закладах. Ці середні дані свідчать про відсутність рівного доступу до якісної освіти серед міської та сільської молоді [8, 9].

Таким чином, соціальне розшарування починається вже на рівні середньої школи, для якої характерною стає значна диференціація. На наш погляд, можна виділити чотири типи загальноосвітніх навчальних закладів: по-перше, елітні гімназії, ліцеї та спецшколи, як правило платні, по-друге, школи з частково оплачуваними послугами або окремими привілеями в освіті, по-третє, масові загальноосвітні школи, які забезпечують мінімальний освітній стандарт, по-четверте, малокомплектні сільські школи, яким властиві слабкість матеріальної бази та недостатність учителів взагалі, не кажучи вже про висококваліфікованих вчителів.

Між цими групами навчальних закладів наявні суттєві відмінності в кваліфікації вчителів, матеріально-технічному оснащенні (навчально-методичними матеріалами, комп'ютерною технікою, меблями і обладнанням), санітарно-гігієнічних умовах. Зрозуміло, що різні типи шкіл надають різні можливості доступу до вищої освіти.

Професійно-технічна освіта (ПТО) характеризується такими тенденціями: скорочення порівняно з 1995 роком кількості закладів на 18 %, контингенту слухачів – на 30 %, прийому – на 25 %. Темпи скорочення чисельності слухачів системи професійно-технічної освіти перевищують темпи скорочення всієї когорти населення, що навчається в різних закладах. Це означає не виправдане зменшення частки цієї когорти молоді. Якщо в 1990 році співвідношення між чисельністю слухачів ПТО та студентів ВНЗ I–IV р. а. складало 1 : 2,5, то в 2013–1 : 5,2 [10, 11].

У системі вищої освіти спостерігаємо суперечливі тенденції: динаміка студентського контингенту після тривалого піднесення демонструє низхідні тенденції, що корелює із тенденціями народжуваності в Україні. Порівняно з 1995 р. чисельність студентів зросла на 33,2 %, професорсько-викладацького складу – збільшилась на 57,4 % (з 2000 р.), кількість закладів скоротилася з 1037 до 803. Абсолютно різні тренди демонструє динаміка ВНЗ I–II та ВНЗ III–IV р. а.: відбулося різке скорочення кількості закладів (з 782 до 478) і чисельності студентів (з 618 тис. до 329 тис.) ВНЗ I–II р. а., але зросли відповідні показники (з 146 до 325 закладів; з 923 тис. до 1724 тис. осіб) ВНЗ III–IV р.а. Причинами цих процесів треба вважати: входження деяких закладів до складу ВНЗ III–IV р. а., непродумана політика щодо поширення ліцензованих обсягів діяльності ВНЗ, пріоритети суспільної думки: престижність

повної вищої освіти, сприйняття вищої освіти як засобу уникнення молодіжного безробіття [12, 13].

У даному контексті цікавими є такі дані: в 2013 році повну загальну середню школу закінчило 303,6 тис. випускників, а поступило на перший курс усіх ВНЗ III–IV р. а. – 348,1 тис. (табл. 2). Зрозуміло, що певна частина поступила після коледжів, технікумів тощо, інша частина – випускники попередніх років. Але, тим не менше, ці цифри свідчать, що вища освіта загалом стає загальнодоступною. В 2013 році чисельність прийнятих до ВНЗ III–IV р. а. склала 114,6 % випускників загальноосвітніх середніх закладів, в 2012 році – 103,9, в 2010 р. – 107,8 %.

За такої кількості та різноманітності ВНЗ здобуття вищої освіти (взагалі, безвідносно до закладу) перестає бути проблемою для випускників шкіл, навіть за умови ефективного функціонування зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). Основною проблемою є вступ саме до престижних закладів, а також вступ на навчання на умовах державного замовлення. Таким чином, в умовах, коли вища освіта набуває всеохопного характеру, доступ до неї означає передовсім доступ до якісної освіти.

Система вищої освіти також зазнає певного розшарування, на що впливають і популярні останнім часом рейтинги університетів. В її складі, на думку авторів, виділяються: 1) елітні, національні університети, які мають тривалі традиції та потужний потенціал; 2) університети середнього рівня (невеликі за масштабами, переважно регіонального значення, державні та великі приватні ВНЗ); 3) невеликі, переважно приватні ВНЗ з несформованою репутацією та демпінговими цінами, орієнтовані в першу чергу на бізнес в освіті.

Саме навчання у ВНЗ першого типу вважається найбільш престижним, високоякісним та перспективним, оскільки роботодавці надають перевагу їх випускникам та тим особам, які навчалися на бюджетних місцях. Разом з тим, останніми роками спостерігається тенденція і розширення можливостей навчання за рахунок державних або інших, не особистих коштів.

Дані табл. 3 яскраво засвідчують ці процеси, адже з 2005 року частка вступників, прийнятих за кошти фізичних осіб, скоротилася у всіх ВНЗ з 60,9 до 48,3 %, а у ВНЗ III–IV р. а. – з 64,3 % до 50,9 %. Така тенденція, свідчить про зростання доступності безкоштовної вищої освіти для студентів, але й вказує, що за умови її збереження відбуватиметься поступова втрата таким навчанням ознаки елітарності.

Таблиця 2. Чисельність випускників закладів загальної середньої освіти та вступників ВНЗ, 2010–2013 рр.

Рік	Випускники закладів загальної середньої освіти	Прийнято на перший курс ВНЗ			Прийнято на перший курс ВНЗ, на умовах державного замовлення		
		I–II р. а.	III–IV р. а.	I–IV р. а.	I–II р. а.	III–IV р. а.	I–IV р. а.
2010	363 751	129 102	392 012	521 114	67 710	179 734	247 444
2012	328 549	99 807	341 290	441 097	60 664	174 948	235 612
2013	303 644	93 888	348 051	441 939	57 262	171 076	228 338

Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/11 навчального року; Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2013/14 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 3. Вступники до ВНЗ, що навчаються за кошти фізичних осіб, %

Структура вступників до різних ВНЗ	2005	2007	2010	2011	2012	2013
Навчаються за кошти фізичних осіб, усього						
I–IV р. а.	60,9	58,1	52,5	49,5	46,6	48,3
I–II р. а.	50,6	47,5	47,6	41,3	39,2	39,0
III–IV р. а.	64,3	63,0	54,2	52,3	48,7	50,9

Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Поряд зі зростанням студентського контингенту має місце тенденція зростання чисельності професорсько-викладацького складу ВНЗ, а також підвищення його якісних показників (збільшення абсолютних та відносних показників кількості кандидатів і докторів наук, доцентів і професорів). Так, протягом 1995–2013 рр. чисельність докторів наук ВНЗ III–IV р. а. зросла на 227 %, кандидатів наук – на 183 %. Констатація цієї позитивної тенденції потребує уваги та продуманих дій, спрямованих на збереження висококваліфікованої когорти працівників в умовах подальшого скорочення студентського контингенту. Загрозливою також є тенденція збільшення педагогічного складу навчальних закладів загальної середньої освіти. В умовах зменшення контингенту учнів/студентів необхідна державна політика передбачення соціальних диспропорцій та підтримки висококваліфікованих категорій працівників освіти [12, 13].

Доступність вищої освіти для різних верств населення характеризується різними тенденціями. З одного боку, введення в правила вступу до ВНЗ пільг для таких груп як сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, інваліди, призвело до збільшення їх серед вступників до ВНЗ. З іншого боку, скорочується частка сільської молоді та осіб, постраждалих від аварії на ЧАЕС.

Дані табл. 4 свідчать про зниження у відносному вимірі частки сільської молоді серед вступників до ВНЗ. Протягом 1996–2014 років частка сільської молоді серед випускників повної загальної середньої школи зросла з 25,5 до 32,8 %. За цей же час зросла і частка сільської молоді серед зарахованих до ВНЗ III–IV р. а., але набагато меншою мірою: з 25,5 (1993 р.) до 29,3 %. Значно скоротився прийом до ВНЗ сільської молоді за цільовим направленням: з 14 330 до 6610 осіб або з 3,5 до 2,3 % від загальної кількості зарахованих. Об'єктивними причинами пояснюється скорочення чисельності осіб з числа постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС: з 3954 у 1993 р. до 866 у 2014 р (відповідно з 2,3 % до 0,3 %). Тоді як невиправданим є зменшення частки сільської молоді в загальному обсязі та за цільовим направленням у структурі загального обсягу прийому до ВНЗ III–IV р. а.

Фахівці Міністерства освіти і науки України в процесі моніторингу виконують кластерний аналіз регіональних систем освіти. Серед 216 показників вказаного моніторингу здійснена оцінка і за критерієм «Доступ за рівнями освіти та сільської молоді», що враховує три показники: зараховані за рівнями освіти, частка сільської молоді, зарахованої на навчання у ВНЗ III–IV р. а., та частка сільської молоді, зарахованої на навчання до ВНЗ III–IV р. а. за цільовим направленням (рисунок). Діапазон індексів: 1,616 – 0,637, які згруповано в три кластери:

Таблиця 4. Динаміка прийому окремих категорій молоді до ВНЗ

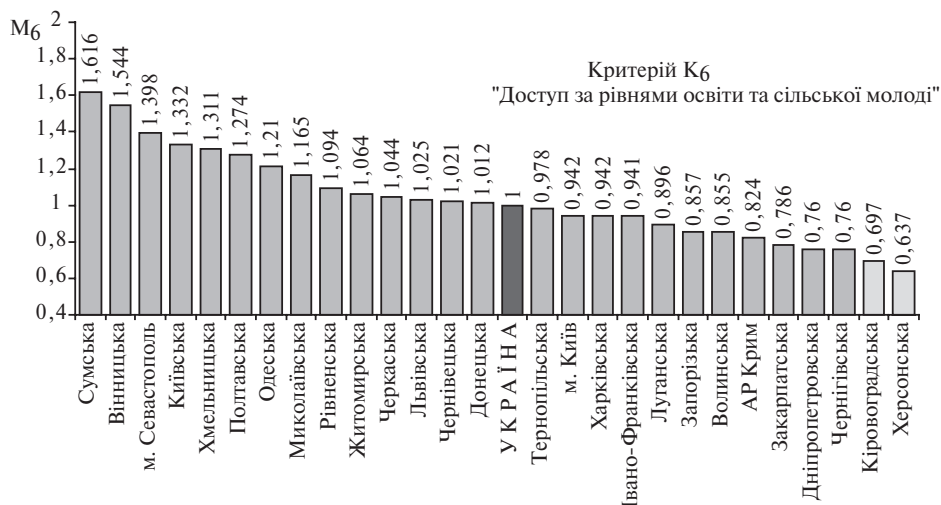
Рік	Всього зараховано на 1 курс ВНЗ III–IV р. а.	Сільська молодь	У т. ч. за цільовим направленням	Сільська молодь, у % до всіх зарахованих на 1 курс ВНЗ III–IV р. а.	У т. ч. за цільовим направленням, у % до всіх зарахованих	Частка сільської молоді серед випускників повної ЗСО
2014	291 647	85 349	6 610	29,3	2,3	32,8
2013	348 051	94 818	8 228	27,2	2,7	30,9
2012	341 290	91 828	9 562	26,9	2,8	30,4
2011	314 530	105 974	9 766	33,7	3,1	41,2
2010	392 012	121 894	13 033	31,1	3,3	30,5
2006	507 683	154 419	16 163	30,4	3,2	28,2
2003	432 452	108 816	12 930	25,2	3,0	27,1
2000	346 359	83 092	12 024	24,0	3,5	26,2
1996	221 486	54 707	10 410	24,7	4,7	25,5
1993	169 958	43 285	14 330	25,5	8,4	...

Джерело: складено за даними Міністерства освіти і науки України.

Кластер А (успішні). Інтервал індексів $1,616 \geq M_6 \geq 1,0$. Позиціонує 14 (52 %) регіональних систем.

Кластер В (достатньо успішні). Інтервал індексів $1,0 > M_6 \geq 0,75$. Позиціонує 11 (41 %) регіональних систем.

Кластер С (частково успішні). Інтервал $0,75 > M_6 \geq 0,5$. Позиціонує 2 (7 %) регіональні системи (Кіровоградську та Херсонську).

Позиціонування регіонів за індексом доступу за рівнями освіти та сільської молоді

Джерело: розраховано за даними Міністерства освіти і науки України.

Представлені на рисунку показники індексів доступу за 2013 р. свідчать, що цей процес на рівні регіонів є неоднозначним та підтверджує розшарування регіональних систем за результатами вступної кампанії в площині формування якісного контингенту студентів першого курсу та задоволення потреб у здобутті вищої освіти.

Протягом останніх 20 років в Україні підготовка фахівців найвищих рівнів кваліфікації зазнала стрімкого зростання: кількість аспірантів збільшилася майже в 2,5 рази, докторантів – більше ніж у 3,5 рази. Ефективність роботи аспірантури та докторантури залишається не високою, хоча і демонструє тенденцію до зростання. Лише 26,1 % аспірантів та 32,5 % докторантів виходять на захист дисертації, тобто – лише один з чотирьох аспірантів та один з трьох докторантів. У структурі підготовки фахівців в аспірантурі та докторантурі переважають спеціальності соціально-гуманітарного напрямку (більше половини), тоді як технічного – всього 26–28 % всіх здобувачів [14–15].

У сучасних умовах основною тенденцією трансформації українського суспільства стає поглиблення соціального розшарування, що виявляється у посиленні дезінтеграційних процесів, поляризації та соціальної нерівності, обмеженні можливостей висхідної мобільності, замкненості вищих верств та маргіналізації значної частини населення. Ставлення до освіти з боку окремих громадян характеризується парадоксальним поєднанням зниження цінності самої освіти як процесу здобуття знань та достатньо стійким інтересом до освіти.

Зростання обсягів вищої освіти та збільшення її доступності зумовило збільшення частки осіб, які мають повну вищу освіту. За даними Державної служби статистики України, частка осіб з повною вищою освітою у складі населення старше 6 років на початок 2014 року складала 21,6 % (у 2013 р. – 20,7 %). Причому вона суттєво зростає із зменшенням віку: у віковій групі 14–35 років вона складає 28,2 % [16].

Підвищення освітнього рівня населення є безумовно позитивним явищем, хоча це не може не впливати на роль освіти у забезпеченні соціальної мобільності. Збільшення масштабів вищої освіти, яка понад 20 років тому була доступною лише п'ятій частині населення, не може не означати відносного зменшення можливостей професійного зростання. Певним доказом цього є дані про те, яка частка фахівців працює за набутою спеціальністю. Так, у 2011 році із загальної кількості зайнятих в економіці України віком 20–40 років 58,7 % працювало не за своєю спеціальністю. Це усереднені дані, для різних спеціальностей вони суттєво різні: працює не за фахом 95,1 % керівників та менеджерів, 77,4 % фахівців сільського господарства, лісівництва та рибальства, 88,6 % фахівців з фінансів і торгівлі, 97,6 % фахівців у галузі транспорту та зв'язку, 92,7 % фахівців у галузі туризму, готельного, ресторанного та санаторного господарства, 55,2 % фахівців у галузі управління, правознавства та соціального захисту. Найменше серед тих, хто працює не за фахом, у галузі медицини – 5 %, інженерів – 13,8 %, будівничих – 18,9 % та у галузі фізико-математичних наук – 34 %. За результатами дослідження, проведеного фахівцями ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, більшість молодих українських працівників працюють на робочих місцях, які відповідають їхньому рівню освіти (64,5 %), тоді як 30,9 % – занадто добре освічені для роботи, а 4,6 % – недостатньо¹.

Таким чином, соціальна функція освіти реалізується у формуванні загального професійного кругозору, страхуванні від безробіття (коли молодь перебуває на навчанні, а

¹ Розраховано О. Лисою, канд. екон. наук, науковим співробітником відділу соціально-демографічної статистики Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

не поповнює лави безробітних), забезпечення можливої кар'єри (отримання диплому є певною гарантією). Підтверджують це дані про структуру безробітних: в 2000 році чисельність безробітних з вищою освітою (325,2 тис.) була майже втричі меншою, ніж чисельність безробітних із повною та неповною середньою освітою (942,1 тис.); в 2013 р. чисельність безробітних з вищою освітою зросла до 400,9 тис., але все одно залишається вдвічі меншою, ніж чисельність безробітних із повною і неповною середньою освітою (832,6 тис.). У неформальному секторі економіки в 2013 р. зайнято лише 6,4 % всіх осіб з вищою освітою, 33,8 % усіх зайнятих – з повною середньою освітою та 61,1 % – з базовою середньою освітою [11]. Ці дані означають, що особи з вищою освітою зайняті, як правило, у більш статусних та організованих формах діяльності. Якщо говорити про роль освіти у забезпеченні соціальної мобільності, то внаслідок суттєвої диференціації системи освіти (загальної середньої та післясередньої) та її значного поширення ця функція загалом послаблюється.

Рівень безробіття серед молоді у 2013 р. становив 17,4 %. Найбільш уразливою є молодь віком 20–24 роки: вихід молоді із завищеними очікуваннями на ринок праці після здобуття вищої освіти, відсутність у неї досвіду роботи та навичок її пошуку і зумовлюють те, що 47 % молоді 20–24 років не можуть відразу працевлаштуватися. Тим не менше, наявність вищої освіти збільшує можливості працевлаштування. Так, серед молоді із загальною середньою освітою рівень безробіття складає 27,8 %, а серед молоді з вищою освітою – 10,3 % [17]. З огляду на критичність проблем безробіття молодих випускників ВНЗ доцільно реалізувати ідею створення бази даних щодо їх працевлаштування [18].

Таким чином, сучасні тенденції розвитку освіти в Україні характеризуються такими рисами: по-перше, відбувається диверсифікація та стратифікація системи освіти (позиціонування елітних та суперелітних навчальних закладів, які надають високоякісні освітні послуги); по-друге, в умовах стагнації ринку праці система вищої освіти виконує і функцію уникнення безробіття. Все це разом сприяє зменшенню впливу системи освіти на процеси соціальної мобільності в суспільстві. Освіта менше виступає фактором висхідної мобільності внаслідок значної диференціації загальної середньої освіти та суттєвого поширення вищої освіти. Водночас, посилюється її роль у стратифікації суспільства. Отже, вплив освіти на соціальну селекцію стає не менш вагомим, ніж функції соціальної мобільності. Остання є необхідною для суспільного розвитку, для чого потрібні відповідні механізми забезпечення рівного доступу до якісної освіти та створення умов для розкриття і розвитку здібностей кожної людини. Саме гарантування доступу до якісної освіти є стрижневим напрямом посилення ролі освіти у забезпеченні соціальної мобільності.

Економічні механізми посилення соціальної функції системи освіти полягають у розвитку механізмів фінансової підтримки студентів; удосконаленні механізмів фінансування різних ланок освіти на основі впровадження гнучких схем і врахування особливостей різних контингентів. Що стосується механізмів підтримки студентів, то Україна належить до країн з невисоким рівнем оплати навчання та нерозвиненою системою фінансової підтримки студентства. З одного боку, в Україні функціонує система стипендій, формально прив'язана до успішності студентів. Ця стипендіальна підтримка здійснюється тільки в державних закладах, вона є незначною і не дозволяє покривати витрати на проживання та супутні навчальні послуги.

З іншого боку, вітчизняний досвід надання позик і грантів також не можна назвати успішним. Практично відсутня практика надання індивідуальних грантів студентам, за винятком поодиноких випадків. Досвід кредитування послуг вищої

освіти також не став ефективним. Адміністрування цих позик покладено на навчальні заклади, які фактично не мають важелів впливу на своїх випускників з точки зору стягнення заборгованості. В такій ситуації перспективним для нашої країни може бути досвід поширення індивідуалізованої грантової системи підтримки студентів та впровадження різних систем кредитування: на основі фіксованих платежів та на основі майбутнього доходу. Потребує відпрацювання практика адміністрування різних видів освітніх кредитів.

Водночас, необхідні стимули і для роботодавців щодо працевлаштування випускників ВНЗ. Хоча останніми роками були здійснені позитивні кроки (введення оплати стажування, пільг за надання першого робочого місця), ситуація на ринку праці потребує радикальніших рішень. Є певні сподівання на здійснене урядом зменшення єдиного соціального внеску для роботодавців.

Механізм державного фінансування системи освіти в умовах кризового зменшення контингенту має бути орієнтований на збереження наявного рівня забезпечення та зменшення критичної залежності від чисельності учнів/студентів. У процесі організації та фінансування освіти мають бути і суспільний механізм для виконання соціально важливих цілей, і приватний механізм для введення елементів відповідальності та конкурентності. В умовах зменшення всього контингенту необхідна державна політика, спрямована на передбачення соціальних диспропорцій та підтримку висококваліфікованих категорій працівників освіти.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Побудова ефективної державної політики зменшення соціальної стратифікації суспільства передбачає забезпечення та розширення можливостей для соціальної мобільності в суспільстві. Дієвим способом цього є створення такої системи освіти, в якій би був гарантований доступ до якісної освіти всім верствам населення незалежно від їх доходу та місця проживання.

Проведене дослідження засвідчило зміни загальної конфігурації та ролі освіти в житті людини в сучасному світі (збільшується освітній термін, розширюється залучення до вищої освіти, освіта перестає бути дискретним відтинком часу тощо). Перехід від елітарності до масовості вищої освіти, тенденції соціальної селекції в освіті – виступають чинниками послаблення ролі освіти в забезпеченні соціальної мобільності населення. Тим не менше, освіта залишає за собою роль соціального ліфта, що підтверджена результатами дослідження. У країнах ОЕСР доведено прямий зв'язок між освітою батьків та доступом до вищої освіти молоді. Як в інших країнах, так і в Україні особи з вищою освітою мають кращі можливості працевлаштування.

Перспективними є подальші дослідження соціальної мобільності в суспільстві, оцінки нерівностей у доступі до освіти, а також визначення конкретних шляхів і механізмів забезпечення доступу до якісної освіти всього населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сорокин П.А.* Социальная стратификация и социальная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. С. 373.
2. *Вебер М.* Основные понятия стратификации // СОЦИС. – 1994. – № 5. – С. 155.
3. Education at glance 2014 [Електронний ресурс]. – Paris: OECD. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/>
4. Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона.–2004.– № 1–2 (144–145). [Електронний ресурс].–Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NBIO_Srdn_kls_1_2_fnl_A4.pdf

5. Kalenyuk I., Dyakon A. Development of higher education in a globalized world // *Demography and social economy*. – 2014. – №1. – С. 24–36.
6. Дошкільна освіта України 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Дошкільна освіта України 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/11 навчального року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2013/14 навчального року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
10. Продовження навчання та здобуття професії 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
11. Продовження навчання та здобуття професії 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
13. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
14. Підготовка наукових кадрів 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
15. Підготовка наукових кадрів 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
16. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Державна служба статистики. // Статистичний збірник. – К., 2014. – 87 с.
17. Економічна активність населення України 2013: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2013. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
18. Грішнова О.А. Молоді спеціалісти на ринку праці: проблеми конкурентоспроможності та працевлаштування / Грішнова О.А., Самарцева А.Є. // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : 36. наук. пр. – 2012. – Вип. № 1 (3). – С. 28–35.

REFERENCES

1. Sorokin, P. (1992). *Socialnaya stratificaciya i socialnaya mobilnost [Social stratification and social mobility]*. Chelovek. Civilizatiya. Obschestvo. Moskva [in Russian]
2. Weber, M. (1994). *Osnovnie ponyatia stratificatii [The basic concepts of stratification]*. SOCIS, 5, 155 [in Russian].
3. Education at glance 2014. Paris: OECD. Retrieved from: <http://www.oecd.org/> [in English].
4. Sredni class v Ukraine, jittevi cinnosti, gotovnist do associatii i prosuvannya demokratichnih norm i standartiv (Analitichna dopovid Centru Razumkova). [The middle class in Ukraine, life values, commitment to the association and promotion of democratic norms and standards (Razumkov Centre analytical report)]. Retrieved from: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NBIO_Srdn_kls_1_2_fnl_A4.pdf [in Ukrainian].
5. Kalenyuk, I., Dyakon, A. (2014). Development of higher education in a globalized world. *Demography and social economy*, 1, 24-36. [in English].
6. Doschkilna osvita Ukraini 2010 [Pre-school education in Ukraine 2010]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
7. Doschkilna osvita Ukraini 2013 [Pre-school education in Ukraine 2013]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
8. Zagalnoosvitni navchalni zakladi Ukraini na pochatok 2010/11 navchalnogo roku [Secondary schools Ukraine at the beginning of the 2010/11 school year]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
9. Zagalnoosvitni navchalni zakladi Ukraini na pochatok 2013/14 navchalnogo roku [Secondary schools Ukraine at the beginning of the 2013/14 school year]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].

10. Prodojennya navchannya ta zdobuttya professii 2010 p. [Continuing education and entrance into the profession 2010]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
11. Prodojennya navchannya ta zdobuttya professii 2013 [Continuing education and entrance into the profession 2013]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
12. Osnovni pokazniki diyalnosti vischih navchalnih zakladiv na pochatok 2010/11 navchalnogo roku [Key indicators of higher education in Ukraine at the beginning of the 2010/11 school year]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
13. Osnovni pokazniki diyalnosti vischih navchalnih zakladiv na pochatok 2013/14 navchalnogo roku [Key indicators of higher education in Ukraine at the beginning of the 2013/14 school year]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
14. Pidgotovka naukovih kadriv 2010 [Training of scientific personnel 2010]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
15. Pidgotovka naukovih kadriv 2013 [Training of scientific personnel 2013]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
16. *Socialno-demografichni charakteristiki domogospodarstv Ukraini v 2014 roci (Za danimi vibirkovogo obstejennya umov jittya domogospodarstv Ukraini) [Socio-demographic characteristics of households in Ukraine in 2014. According to sample survey Household Budget Ukraine].* (2014). Derjavna slujba statistiki Ukraini. Kiev. [in Ukrainian].
17. *Economichna aktivnist naseleennya Ukraini 2013 [Economic Activity Ukraine's population in 2013]: Derjavna slujba statistiki Ukraini.* Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
18. Grishnova, O.A., Samarceva, A.E. (2012). *Molodi specialisti na rinku praci Ukraini: problemi konkurentospromojnosti ta pracevlashtuvannya [Young professionals in the labor market: problems of competitiveness and employment]. Zbirnik naukovih prac Socialno-trudovi vidnosini: teorija ta praktika - Labor Relations: Theory and Practific Scientific, Works, 1(3), 28-35* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.03.2015